

buitenlandse kiezers en (b) de Nederlandse kiezers?

Welke gevolgen van dit verwachte stemgedrag ziet U voor Uw eigen politieke partij? Meer in het bijzonder: (a) zal een instroom van buitenlanders een uitstroom van Nederlanders teweegbrengen, (b) welke problemen van integratie zullen zich binnen Uw electoraat voordoen, en (c) hoe verandert hierdoor de positie van Uw partij tegenover de twee andere grote partijen?

Hoe groot acht U de kans dat Nederlanders en buitenlanders in 1986 vreedzaam en zonder raciale strijdpunten met elkaar bij de stembus omgaan? En wat acht U gewenst of noodzakelijk om die kans te verhogen?

antwoorden van de partijvoorzitters op deze vragen zijn vaak treffend en niet alleen omdat zij soms t gegeven worden. In meer of minder bedekte be-

woordingen spreekt elke partijvoorzitter zijn politieke zorgen uit. *Van den Berg* acht de campagnevoering het grootste risico. Hij doet de regeringspartijen publiekelijk het aanbod 'de vreemdelingenkwestie' een laag profiel te geven: laten de regeringspartijen de verleiding weerstaan 'een beetje anti-vreemdelingenwater in hun wijn te doen' en laat de PvdA zelf zich onthouden van leuzen dat 'het racisme door de regering komt'. *Bukman* voorziet vooral in de grotere steden polarisatie, zeker wanneer daar aparte etnische partijen aan de verkiezingen gaan deelnemen. *Kamminga* spreekt uit dat het er voor de liberale beginselen van verdraagzaamheid 'nu echt op aan lijkt te komen'.

Puzzels dus ook van partijpolitieke strategie en tactiek, naast de puzzels van analyse en voorspelling. In dit themanummer worden stukjes aangereikt die tot een goede oplossing van deze puzzels kunnen inspireren.

Hoe stemmen immigranten? De ervaringen in enkele Europese landen

J. Rath¹

De samenstelling van de Nederlandse bevolking is sedert de tweede wereldoorlog ingrijpend veranderd. Molukkers, Surinamers, Antillianen, Mediterraneanen en anderen kwamen naar ons land. Het is inmiddels duidelijk geworden, en dat wordt ook door de Nederlandse overheid toegegeven, dat de overgrote meerderheid wel zal blijven. Daarmee zijn zij immigranten geworden. In de publieke opinie staan zij thans bekend als 'etnische minderheden' en het beleid dat voor hen wordt ontwikkeld draagt ook deze naam. Al in de *Ontwerp-Minderhedennota* (1981) en later ook in de *Minderhedennota* (1983) geeft de regering te kennen dat zij dit minderhedenbeleid níet tot stand wenst te brengen zonder de inspraak van de betrokkenen zelf. Het is zelfs de uitdrukkelijke bedoeling dat de maatschappelijke invloed van etnische minderheden versterkt wordt. Zo zullen hiertoe faciliteiten worden geboden aan belangenbehartigende minderhedenorganisaties; voorts zullen op verschillende niveaus overlegstructuren, zoals de 'minderhedenraad', in het leven worden geroepen; en 'last but not least' zal aan immigranten kiesrecht worden verleend. Dit zijn verstaande stappen.

Deelname aan verkiezingen?

De regering en het parlement is er blijkbaar veel aan gelegen dat de etnische minderheden een stem in het kapittel hebben. Zij zijn bij hun pogingen de etnische minderheden bij het politieke besluitvormingsproces te betrekken zover gegaan wetswijzigingen aan te brengen. Zo moest, om het kiesrecht voor vreemdelingen te bereiken, de Grondwet worden gewijzigd; de vereiste 2/3 meerderheid in het parlement werd ruimschoots gehaald. Het is tekenend dat het voorstel hiertoe afkomstig is van autochtone juristen, en niet het resultaat is van een campagne van immigranten zelf. Willen de etnische minderheden dan geen politieke invloed? Te oordelen naar de reacties op de *Ontwerp-Minderhedennota* willen zij dat wel degelijk, maar deze reacties zijn uitsluitend afkomstig van mensen en organisaties, wier vak het is om (in de politiek) belangen te behartigen (*Urbanus*, 1983). Hoe de 'gewone' immigranten er tegenover staan is moeilijker te peilen. Uit een ander recent onderzoek komt naar voren, dat een overweldigende meerderheid van de immigranten zegt kiesrecht belangrijk te vinden (*Minderheden meer toekomst*, 1983). In deze enquête geven zelfs bijna alle Turken (94%) te kennen naar de stem-

bus te zullen gaan, als zij daartoe de gelegenheid zouden krijgen! Het valt nog te bezien of hun uitspraken een geldige graadmeter zijn voor hun gang naar de stembus in 1986, maar ze wijzen wel in de richting van belangstelling.

Echter, een feit blijft dat het vooral autochtonen zijn, die zich daadwerkelijk sterk maken voor politieke invloed van vreemdelingen. Natuurlijk vinden zij zich in het aloude adagium 'no taxation without representation'; dat wil zeggen dat zij het betalen van belasting koppelen aan het meebeslissen over de bestemming van die belastinggelden. En natuurlijk achten zij het verlenen van politieke rechten aan gedepriveerde immigrantengroepen, aanbevolen door talloze auteurs over immigratievraagstukken (o.a. *Decker*, 1982; *Miller*, 1981; *Tomasi*, 1981), een belangrijke bijdrage aan de emancipatie van deze groep. De kwestie is echter principiëler. De achterliggende gedachte is dat een volwaardige democratie het niet kan verdragen en evenmin goed kan functioneren als grote groepen inwoners langdurig van de besluitvorming uitgesloten zijn. In de Nederlandse opvatting van democratie behoort de politiek gemaakt te worden door een gezelschap van mensen, dat een afspiegeling vormt van de bevolking in haar geheel. Klaarblijkelijk voldoet de wet, waarin wordt bepaald dat politieke rechten zijn voorbehouden aan staatsburgers van het betreffende land, niet langer in het geval van omvangrijke immigratie. Het voorstel om behalve Nederlandse staatsburgers, ook sinds lang aanwezige vreemdelingen als Turken, Marokkanen en anderen kiesrecht te verlenen, is daarom allerminst revolutionair, maar het getuigt van een principiële democratische gezindheid. Deze gezindheid vindt men in brede lagen van de Nederlandse bevolking die, blijkens recente onderzoeken van de publieke opinie (*Legendijk*, 1982 en *Intomart*, 1982), in meerderheid niet afkerig is van de

J. Rath (1956) is thans verbonden aan het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (COMT) van de Rijksuniversiteit van Leiden. Hij verricht onderzoek naar de relatie vakbeweging - buitenlandse werknemers en naar de deelname van immigranten aan het politieke leven. Resultaten van deze onderzoeken zijn onder andere gepubliceerd in de *Sociologische Gids* en in *International Migration Review*.

Adres: p/a COMT, Hooigracht 15, 2312 KM Leiden, 071-148333 toestel 2153, of privé 010-520479.

gedachte om vreemdelingen kiesrecht te geven bij tenminste verkiezingen voor de gemeenteraad.

Overigens wil ik er met nadruk op wijzen dat verkiezingsdeelname slechts één van de vele manieren is waarop immigranten politieke invloed kunnen uitoefenen. Tal van autochtonen (en ook vele immigranten) beschouwen 'etnische minderheden' als een onderdrukte groepering die politiek monddood is, doch zij zien over het hoofd dat immigranten in vakbonden, pressiegroepen, etnische en andere organisaties hun invloed op de politiek doen gelden. Decker (1982) en Miller (1981) laten zien dat de eenzijdige fixatie op de 'apathie' en de 'lijdzzaamheid' van immigranten niet terecht is en dat immigranten wel degelijk een actieve politieke rol spelen, zij het een bescheiden. Ik moet mij hier evenwel beperken tot de verkiezingsdeelname.

Maar hoe is de praktijk daarvan? Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1986 zullen vreemdelingen voor het eerst van de partij zijn; in welke mate en op welke manier is nog een vraag. Hoe groot zal de opkomst zijn en op welke partijen zullen zij stemmen? Zijn er etnische kandidaten en/of manifesteren de immigranten zich in etnische splinterpartijen? Zal er sprake zijn van beïnvloeding vanuit het herkomstland? Begrijpen immigranten eigenlijk wel iets van de Nederlandse manier van politiek bedrijven? Zullen politieke partijen zich wel voldoende openstellen voor immigranten, of zullen zij dat nalaten uit angst de gunst van de autochtone kiezers te verliezen?

Het antwoord op deze vragen zal pas in 1986 gegeven kunnen worden. Toch is het al wel mogelijk enigszins verantwoorde voorspellingen te doen. Ten eerste zijn we niet helemaal onbekend met de deelname van immigranten aan verkiezingen. Immers alle Antillianen, nagenoeg alle Surinamers en ruim 60% van de Molukkers zijn Nederlandse staatsburgers en bezitten derhalve het kiesrecht. Zij vormen een electoraat van zo'n 150.000 personen. Ten tweede kunnen wij ons baseren op de ervaringen die landen als Zwitserland, Denemarken, Noorwegen, Ierland, Zweden en Groot-Brittannië hebben. En tenslotte zijn we in enkele gemeenten in ons land (te weten Rotterdam en Amsterdam) sinds kort vertrouwd met de deelname van vreemdelingen aan deelraadsverkiezingen. Er zijn evenwel wat complicaties. Zo verschillen de bevolkingssamenstelling, de migratiegeschiedenis en het politieke stelsel in de diverse landen. Bovendien is

tot op heden de deelname van immigranten aan verkiezingen nog maar in beperkte mate voorwerp van onderzoek geweest; alleen Groot-Brittannië kan bogen op een wat rijkere, doch korte traditie op dit specifieke terrein. Bijgevolg kan niet altijd even consequent geput worden uit gegevens uit andere landen; niettemin kunnen we ons toch een globaal beeld vormen hoe immigranten van hun kiesrecht gebruik maken.

Opkomst

Het kanton *Neuchâtel* in Zwitserland is lange tijd een unicum geweest. Reeds vanaf 1849 heeft het haar 'vreemde' ingezetenen op lokaal niveau kiesrecht geboden. Nu maken de Italiaanse immigranten daar gebruik van, doch hun opkomst – vooral bij referenda – blijft ver achter bij de toch al niet zo hoge opkomst van de Zwitsers². In Denemarken zien we eveneens dat immigranten vaker thuis blijven dan autochtonen. In 1981 bij de lokale en regionale verkiezingen is hun opkomst 61% tegenover 73% van de Denen (Frowein & Wölker, 1982). *Nederland* blijkt op dit patroon geenszins een uitzondering te zijn. Bij de deelraadsverkiezingen van 1980 te Rotterdam gaat gemiddeld 40% van de kiesgerechtigden stemmen, maar van de buitenlanders komt niet meer dan 12% op (Rath, 1981a). Vooral de buitenlandse vrouwen laten het afweten. Bij de deelraadsverkiezingen van 1981 te Amsterdam is het nauwelijks beter (*Kiezersenquête Stadsdeelraden*, 1981). Een gunstiger beeld krijgen we van de opkomst van Surinamers, Antillianen en Molukkers bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1982, ook al blijft hun opkomst, vooral van Surinaamse en Antilliaanse jongeren in de grote steden, nog steeds achter bij die van de autochtone Nederlanders (Bovenkerk *et al*, 1982). Evenwel, er zijn bij die laatste verkiezingen interessante uitzonderingen. In enkele gemeenten blijkt de opkomst hoger te zijn; hierover later meer. Interessant zijn de bevindingen van Brassé & Van Schelven (1980). Zij constateren dat genaturaliseerde Italianen, Polen en Slovenen uit het Limburgse Heerlen, die reeds vóór de tweede wereldoorlog naar Nederland kwamen en nu meerdere generaties omvatten, minstens even vaak als 'echte' Heerlenaren gaan stemmen. Brassé en Van Schelven zien in deze opmerkelijke verkiezingsdeelname een aanwijzing voor de 'integratie' van deze immigranten.

Over de situatie in Zweden is meer informatie voor-

handen. In 1975 heeft Zweden aan vreemdelingen het kiesrecht verleend voor lokale en regionale verkiezingen. Dit heeft internationaal veel opzien gebaard, omdat het hier – net als in Denemarken en Nederland, maar in tegenstelling tot *Neuchâtel* – zo duidelijk gaat om één van de belangrijke consequenties van de naoorlogse immigratie. Door deze fundamentele aanpassing in de wetgeving tracht de Zweedse overheid de immigranten meer bij het Zweedse maatschappelijke leven te betrekken. Ofschoon de opkomstcijfers erop duiden dat dit doel nog niet geheel bereikt is, moet toch worden geconcludeerd dat de verkiezingsresultaten aanmerkelijk bemoedigender zijn dan elders. Het opkomstpercentage van de immigranten schommelt rond de 60%; gemiddeld gaat 90% van de Zweden naar de stembus.

De politicoog Hammar (1977, 1979, 1982 en z.j.) heeft uitgebreide studie gemaakt van de verkiezingsdeelname van immigranten. Hij constateert tot zijn verrassing dat in de (grote) steden, waar de immigrantenpopulatie groot is en waar in het algemeen de immigranten beter georganiseerd zijn, de opkomst lager is dan het gemiddelde van de etnische kiezers. Zijn verwachting, dat vrouwen minder vaak zouden stemmen dan mannen, komt evenmin uit: tussen beider opkomst zijn geen noemenswaardige verschillen. Alleen bij de Turken komen vrouwen aanzienlijk minder op dan mannen (53,5% tegenover 69,8% in 1976)³. Verder is het voor politieke waarnemers verrassend dat immigranten afkomstig uit Scandinavische buurlanden, die vergelijkbare politieke stelsels hebben, zich betrekkelijk afzijdig van de verkiezingen houden. Onder hen zijn nogal wat jongeren die veelal ongetrouwd zijn, behoren tot de lagere inkomenscategorieën en slechts betrekkelijk korte tijd in Zweden verblijven. Hammar houdt het erop dat zij in de Zweedse maatschappij mobieler zijn en derhalve minder gericht op deelname aan Zweedse (politieke) instituties dan bijvoorbeeld Joegoslaven. Die zijn minder mobiel. Zij hebben zich veel moeite getroost zich in het verre Zweden te vestigen. Nu zij er eenmaal wonen, zijn zij niet van plan spoedig terug te keren en zij leggen dan ook meer belangstelling voor Zweedse aangelegenheden als de politiek aan de dag. Desondanks gaan hier toch ook de leden van deze minder mobiele en wat meer 'geïntegreerde' immigrantengroeperingen minder vaak stemmen dan de autochtone Zweden dat doen.

Het algemene patroon van de lagere opkomst is duidelijk. Er zijn in dit patroon weliswaar variaties in de opkomstpercentages, maar meestal vallen die samen met variaties in de opkomst van autochtonen. Stemmen de ervaringen in *Groot-Brittannië* hiermee overeen? Het beeld blijkt hier gevarieerder te zijn (zie o.a. Anwar, 1973, 1974 en 1980; Anwar & Kohier, 1975; Layton-Henry, z.j.; Le Lohé, 1979). De meeste immigranten die afkomstig zijn uit Gemenebestlanden bezitten de Britse nationaliteit en zij hebben dienengevolge het kiesrecht, ook voor de algemene verkiezingen voor het parlement. Anders dan in ons land moeten personen die willen stemmen, zich eerst laten registreren⁴. Britse staatsburgers van Westindische afkomst doen dit aanmerkelijk minder dan blanke autochtonen en geregistreerde Westindiërs blijken in vergelijking met de blanke autochtonen bij verkiezingen vaker thuis te blijven. Studlar (1983) en Layton-Henry (z.j.) brengen dit in verband met het feit dat deze immigranten hoofdzakelijk behoren tot de achtergestelde groeperingen, die in het algemeen toch minder vaak naar de stembus gaan. Britse staatsburgers van Aziatische afkomst leggen daarentegen een geheel ander stempatroon aan de dag, ondanks (of misschien dank zij) hun grotere registratieachterstand. Het is opmerkelijk hoe hier de geregistreerde Aziatische kiezers een hogere opkomst te zien geven dan de blanke Britten! Dit geldt voor parlementsverkiezingen. Maar ook op lokaal niveau blijken zij consequent fervente stemmers te zijn. Dit heeft niet alleen te maken met het feit dat Aziaten het maatschappelijk wat verder gebracht hebben dan Westindiërs; er is bijvoorbeeld een snel groeiende Aziatische 'middle class'. Het heeft ook te maken met het bloeiende verenigingsleven dat Aziaten kennen. De eigen organisaties vergroten de weerbaarheid tegen blank ressentiment en zij effectueren een hoge verkiezingsdeelname van Aziaten. Westindiërs zijn op dit punt apathischer en hebben meer de neiging zich terug te trekken (Layton-Henry, z.j.). Overigens is hier niet betoogd dat de Aziatische immigranten een hogere verkiezingsopkomst laten zien; dat geldt slechts geregistreerden. Als het gaat om de verkiezingsdeelname van alle immigranten, dan blijkt dat Groot-Brittannië aan het gangbare patroon beantwoordt: immigranten stemmen minder vaak dan autochtonen.

Partijvoorkeur

Omvangrijke immigrantengroepen kunnen voor politieke partijen een aantrekkelijk electoraat vormen. Maar zijn – omgekeerd – die partijen aantrekkelijk voor de immigranten? Te oordelen naar de verkiezingsresultaten gaat de voorkeur van de immigranten op de allereerste plaats uit naar de sociaal-democratische partijen. Of het nu is in *Zwitserland* (Ley & Agustoni, 1976), *Zweden* (Hammar, 1977, 1979 en z.j.), *Groot-Brittannië* (Anwar, 1980; Anwar & Kohler, 1975; Miles & Phizacklea, 1977; Pearson, 1981) of *Nederland* (Bovenkerk *et al*, 1982; Rath 1981a en 1981b): de 'ethnic vote' gaat naar de sociaal-democraten. Onderzoek in *Duitsland* naar de partijvoorkeur van Turken wijst op hetzelfde verschijnsel: voor immigranten is de sociaal-democratische partij absoluut de partij No. 1 (Essar *et al*, 1982).

Vanwaar deze duidelijke voorkeur? In de allereerste plaats is er het feit dat het overgrote deel van de hierbedoelde immigranten een lagere *sociaal-economische positie* heeft. Het lijkt voor de hand te liggen dat zij hun heil zoeken bij partijen die meer oog hebben voor de belangen van de arbeidersklasse. 'The party for the working man', dat is voor de meeste immigranten de sociaal-democratische, al hebben in Zweden immigranten ook relatief vaak op de communistische partij gestemd (Hammar, 1977). Hoewel Anwar (1980) en Layton-Henry (1983) er in Groot-Brittannië op wijzen dat met name de Aziaten, die wat meer in de 'middle class' vertegenwoordigd zijn, wel licht lonken naar de *Tories*, komen zij toch tot de conclusie dat de massale steun voor *Labour* van de etnische kiezers niet alleen geldt voor de lagere strata onder hen, maar ook voor de 'middle class'.

Immigranten zien in *Labour* de partij die zich het beste inzet voor *ethnic issues* zoals immigratie en rasensbetrekkingen. *Issues* als werkgelegenheid, onderwijs, inflatie en gezondheidszorg zijn net als bij de autochtonen ook van groot belang, doch zijn voor veel immigranten toch zaken van de tweede orde. Ze blijken [en dat geldt vooral voor de Westindiërs] de politieke daden van *Labour* nauwlettend te wegen, maar het blijft meestal hun partij. De keus is meestal niet tussen *Labour* en conservatief of liberaal stemmen, maar tussen *Labour* en thuisblijven. Layton-Henry (z.j.) wijst erop dat *Labour* voor wat betreft immigratiecontrole geen smetteloze staat van dienst heeft. Dat desondanks nog vele immigranten *Labour* blijven

steunen, moet volgens Layton-Henry duiden op een uiterst negatieve perceptie van de conservatieven. Deze partij is in de ogen van de etnische kiezers dan ook geen reëel alternatief.

De verblijfsduur van immigranten in het gastland, gekoppeld aan 'integratie', is een belangrijke factor van hun stemgedrag. Hammar (1977) constateert dat immigranten die reeds lang in Zweden wonen en er een betere maatschappelijke positie hebben bereikt, een ietwat gevarieerde, meer op het algemene Zweedse patroon gelijkende stemvoorkeur aan de dag leggen. Dit hangt samen met de in de loop der tijd verbeterde taalbeheersing, met de toename van contacten met autochtone Zweden en, algemener, met de 'verzweedsing' van hun gedrag. Een vergelijkbaar patroon zagen we al voor Aziaten in Groot-Brittannië (Studlar, 1983). In Duitsland benadrukken Esser *et al* (1982) het verband tussen partijvoorkeur en een andere factor: de *woonomgeving* van de (Turkse) immigranten. In de 'betere' buurten waar de concentratie van vreemdelingen lager is en waar deze meer contacten met autochtonen hebben, krijgen de immigranten enige voorkeur voor andere partijen als de FDP en CDU. Studlar (1983) wijst er terecht op dat de etnische minderheden meestal (geconcentreerd) wonen in die wijken, die traditioneel progressieve bolwerken zijn. De etnische kiezers laten zich er wat leiden door de progressieve partijvoorkeur van hun autochtone buuren.

Al met al kan geconcludeerd worden dat de 'integratie' van immigranten met zich brengt dat het spectrum van hun politieke oriëntatie zich verbreedt, ook al blijft het leeuwedeel van de immigranten de sociaal-democraten trouw. Belangrijk is verder de samenstelling van het *kandidatencorps*. Een autochtone zaakwaarnemer op de lijst trekt etnische stemmen. Een vertegenwoordiger uit de etnische minderheden zelf spreekt nog veel meer tot de verbeelding van de etnische kiezers. Deze kandidaten vinden we het meest bij de progressieve partijen; ik kom hier later nog op terug. Een factor van invloed is voorts de *campagne*. De praktijk leert dat de sociaal-democraten in vergelijking met andere, concurrerende partijen doorgaans actiever zijn in het werven van stemmen; tenminste, als zij actief zijn. Er zijn echter wel uitzonderingen (zie bijvoorbeeld Anwar, 1973). De sociaal-democraten krijgen bovendien meer dan andere partijen steun van de vakbeweging en zij worden vaker door organisaties

van immigranten in het zonnetje gezet. (Frowein & Wölker, 1982; Hammar, 1977; Le Lohé, 1975; Rath, 1981a en 1981b; Rex, 1979; Miles & Phizacklea, 1977).

Tenslotte speelt de *politieke socialisatie* van immigranten van sommige nationaliteiten in het herkomstland een rol. Hammar (1977) constateert dat bijvoorbeeld immigranten uit het socialistische Joegoslavië méér dan immigranten uit andere landen de sociaal-democraten getrouw blijven. Pearson (1981) merkt over de verbondenheid van Westindiërs met *Labour* in Groot-Brittannië op dat dit een erfenis uit de Cariben is, waar de 'middle class' zo klein is, dat elke politieke organisatie brede steun moet verkrijgen van de massa van kleine boeren en arbeiders. De Britse *Labour Party* profiteert thans ten volle van deze West-indische erfenis.

Maken de andere partijen dan helemaal geen kans? Zeker wel, met name wanneer zij hun beleid, verkiezingscampagne en kandidatencorps toespitsen op de politieke wensen van de etnische minderheden. In Nederland zijn momenteel de potentiële kanshebbers primair het CDA en klein links. De ervaringen bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen tonen aan dat het voor deze partijen beslist niet onmogelijk is de PvdA etnische stemmen te ontfutselen (Bovenkerk *et al*, 1982). De lokale politieke machtsverhoudingen bepalen deels de kansen van deze partijen. Zo heeft zelfs de VVD in 1982 in enkele kleine stadjes waar de liberalen sterk vertegenwoordigd zijn, een aantal Molukse stemmen op zich weten te verenigen. Kortom, andere partijen zijn niet bij voorbaat kansloos, maar het zal hen beslist niet meevallen etnische stemmen te verwerven.

Een te verwachten fenomeen, vooral bij lokale verkiezingen, is het optreden van immigrantenpartijen. In Zweden en Groot-Brittannië treden immigrantenpartijen naar voren, maar er is nog nimmer een kandidaat uit zulke partijen verkozen (Hammar, z.j.; Le Lohé, 1975 en 1979; Layton-Henry, z.j.). De Zweedse kiesdrempel en het Britse districtenstelsel bemoeilijken overigens sowieso het succes van beginnende partijen.

Hoe is het in ons eigen land? Al tijdens de behandeling van de Grondwetwijziging, die het níet-Nederlandse ingezetenen mogelijk moet maken deel te nemen aan gemeenteraadsverkiezingen, stonden verontruste Kamerleden op, die wezen op die mogelijkheid. De communistische parlementariër Bakker

vreesde dat de Turkse *Grijsse Wolven* als politieke partij zouden meedoen, en het GPV-Kamerlid Verburgh zag de moslims in ons land overgaan tot eigen partijvorming. Het komt inderdaad voor dat immigranten, niet zelden met hulp van autochtonen, eigen partijen oprichten, doch meestal betreft het lokale gelegenheidsorganisaties die een kort leven beschoren zijn en direct na de verkiezingen uiteenvallen. Een enkele keer gaat het om reeds bestaande organisaties. Zo hebben zelfs de alom 'fascistisch' geachte Marokkaanse *Amicales* vergeefs getracht aan de Rotterdamse deelraadsverkiezingen van 1980 mee te doen, maar het Centraal Stembureau verhinderde dat op overigens dubieuze juridische gronden (Rath, 1981a). De immigrantenpartijen, die daadwerkelijk met de groten meestrijden om de gunst van de (etnische) kiezers, weten wel een aantal stemmen te vergaren. Evenwel, tot nu toe is dit veruit onvoldoende geweest om zelfs maar één zetel te behalen, de soms felle campagne en retoriek ten spijt. Interessant is dat de leiders vaak personen zijn die ooit actief zijn geweest binnen een gevestigde partij, zoals de PvdA of soms het CDA. Deze politieke ondernemers hebben op een gegeven moment hun eigen partij opgericht uit protest tegen de koers van de partij (met name op het gebied van het 'minderhedenbeleid') of uit rancune omdat de partij hen niet (snel genoeg) heeft willen kandideren. Vooral nog vormen deze partijtjes nog geen reële bedreiging van de gevestigde politiek, zoals sommigen vrezen. Immers, de etnische kiezers manifesteren zich voornamelijk in de sociaal-democratische partij en niet in immigrantenpartijen.

Etnische kandidaten

Eén van de meer in het oog springende aspecten van de deelname van immigranten aan de politiek, is het optreden van 'etnische kandidaten', dat zijn kandidaten die behoren tot de etnische minderheden. Reeds vóór de tweede wereldoorlog maakte Nederland kennis met dit verschijnsel.

De eerste immigrant die ooit heeft meegedongen naar een Nederlands politiek ambt, was de revolutionair Ibrahim Tan Malaka. Deze Indonesische student stond bij de parlementsverkiezingen van 1922 op de kandidatenlijst van de CP, de Communistische Partij. Ondanks zijn spectaculaire verkiezingstoernee, waarin hij zich als etnische kandidaat profileerde, werd Tan Malaka niet gekozen, maar hij verenigde wel een indrukwekkend

aantal voorkeurstemmen op zijn naam (Poeze, 1976). Het zou nog enige jaren duren eer de eerste immigrant tot de volksvertegenwoordiging zou toetreden. Dat was in 1933, toen de Indonesiër Rustam Effendi na een roerige campagne parlementslid werd voor de Communistische Partij Holland. Ook hij trad nadrukkelijk als etnische kandidaat naar voren (Blom, 1975).

Hoe is het tegenwoordig – ook in andere landen – hiermee gesteld? Over het partijlidmaatschap van immigranten, voorwaarde voor kandidering, zijn vrijwel geen betrouwbare cijfers voorhanden. Uit Decker (1982), Esser *et al* (1982), Layton-Henry (z.j.) en Reubsæet *et al* (1982) maken we op dat relatief weinig immigranten zich als lid aanmelden. Partijleden zien zelden een immigrant als partijgenoot, en de meeste partijafdelingen hebben ook geen (intensieve) contacten met (vertegenwoordigers van) de etnische gemeenschappen. De gebrekkige aansluiting van immigranten bij politieke partijen doet zich vooral gevoelen ten tijde van verkiezingen.

Hoewel in Zweden de immigranten betrekkelijk sterk in het kandidatenkorps vertegenwoordigd zijn, zijn de ervaringen met het passieve kiesrecht weinig spectaculair. Voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1979 rekent Hammar (1982) voor dat waar 8% van het totale electoraat van vreemde herkomst is, niet meer dan 4% van de kandidaten dat is. Deze 2513 immigranten staan bovendien overwegend op lage en onverkiesbare plaatsen, al ligt dit bij de progressieve partijen gunstiger. Tenslotte is het de vraag of deze kandidaten 'echte' vreemdelingen genoemd mogen worden. Het merendeel wordt gevormd door 'immigrantenkandidaten', die het Zweedse staatsburgerschap al hadden aangenomen. Tussen de 13.368 uiteindelijk gekozen gemeenteraadsleden zitten 490 immigranten. Evenwel maar 89 van hen, nagenoeg allen progressieven, hebben nog hun oorspronkelijke nationaliteit. De verkiezing in 1979 van twee genaturaliseerde Zweden in de *Riksdag*, het parlement, mag hier niet onvermeld blijven. Het gaat om een 'Griekse' communist en een 'Finse' sociaal-democraat.

Het volgende patroon wordt zichtbaar: immigranten zijn ondervetegenwoordigd in het kandidatenkorps. De kans om etnische kandidaten aan te treffen is het grootst bij lokale verkiezingen. Bij verkiezingen op hoger niveau vinden we relatief minder etnische kandidaten. De meeste etnische kandidaten staan op

lijsten van progressieve partijen. Echter, dan nog staan zij opvallend vaak op 'oninteressante', lage plaatsen.

In Groot-Brittannië zien we een vergelijkbaar patroon. Het vaakst worden immigranten gekandideerd in kiesdistricten waar veel immigranten wonen, met name in Groot-Londen en industriesteden als Birmingham. Niettemin zijn immigranten ook hier in de kandidatenkorpsen ondervetegenwoordigd. Bij de laatste Algemene Verkiezingen in 1983 is het zelfs zo dat immigranten vrijwel uitsluitend gekandideerd zijn in kiesdistricten die voor hun partij, met name *Labour* en de *Tories*, bij voorbaat kansloos zijn (Layton-Henry, 1983). En in Nederland? Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1982 prijken enkele Surinamers op de lijsten, echter op zeer lage plaatsen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in datzelfde jaar hebben Bovenkerk *et al* (1982) niet meer dan enkele tientallen Surinaamse, Antilliaanse en Molukse kandidaten gevonden, terwijl dit op grond van hun aandeel in het electoraat ruim 900 had moeten zijn. Daarbij komt dat meer dan de helft van deze etnische kandidaten op lijsten van zelf-opgerichte immigrantenpartijen staat. Van de overigen zijn de meesten gekandideerd door de PvdA; een kleiner aantal staat op CDA-lijsten of op lijsten van klein links. Slechts een handvol immigranten (7) staat op een verkiesbare plaats.

Het feit dat immigranten vaak onverkiesbare plaatsen innemen, doet bij etnische minderheden soms het gevoel ontstaan slechts als trekpleister gebruikt te worden. Er wordt, ook bij concurrerende partijen, soms smalend gesproken van 'fop-kandidaten' (zoals reeds in 1922 met Tan Malaka gebeurde; Poeze, 1976).

In Zweden blijken degenen, die het in hun partij verblijven, vaak genaturaliseerden te zijn. Dit wijst erop dat het de wat meer 'aangepaste' types moeten zijn en dit vermoeden wordt in Nederland bevestigd (Rath, 1983). De etnische kandidaten hier beheersen in het algemeen de taal goed, weten uitstekend de weg in de Nederlandse maatschappij en hebben daar ook een redelijke positie bereikt. Voor hen geldt bovendien dat zij nauwe banden onderhouden met etnische organisaties en/of het categoriale sociaal-culturele welzijnswerk; het is geen uitzondering als zij daarin kaderfuncties hebben.

In de partij afficheren zij zichzelf als 'minderheden-deskundige' of zij worden door hun partijgenoten hiertoe automatisch gebombardeerd. Het komt ech-

ter voor dat zij moeten concurreren met autochtone partijgenoten, die zichzelf op het terrein van de 'minderheden' minstens even deskundig beschouwen. De immigranten vervullen een uiterst belangrijke rol in het informeren van de partijleden over het reilen en zeilen van de etnische minderheden. Hun aanwezigheid in de partij blijkt vaak een *eye-opener* te zijn: meer dan eens realiseert men in de partij pas nu dat het 'minderheden-vraagstuk' uitgebreide aandacht nodig heeft. In tegenstelling tot wat vaak vermoed wordt, maken deze immigranten niet zelden bliksemcarrières, te meer omdat zij vaak de eerste en enige immigrant in hun partij-afdeling zijn. Soms wordt zo'n carrière bekroond met een kandidaatschap, en voorzover deze kandidaat als *etnische* kandidaat geprofileerd wordt, fungeert hij als symbool van de solidariteit die de partij met de etnische minderheden wil betrachten. Daarnaast is men in de partij geenszins afkerig van de etnische stemmen die uit deze kandidatuur wordt verwacht.

De manier waarop etnische kandidaten etnische stemmen werven, lijkt op dat wat wij gewend zijn in kleine Nederlandse gemeenten. De campagne is wat meer personalistisch gekleurd, hoewel dit niet overduidelijk moet worden. Het is onmiskenbaar dat een etnische kandidaat voor zijn achterban het gezicht van zijn partij bepaalt en dit vertaalt zich al snel in voorkeurstemmen. Maar er is meer. De etnische kandidaten worden – zoals gezegd – overwegend gerecrueteerd uit de etnische organisaties. Het zijn niet zelden personen met leiders aspiraties, die opereren in de doorgaans relatief kleine etnische gemeenschappen waar velen elkaar kennen. Het zijn vaak sleutelfiguren in de contacten van etnische minderheden met Nederlandse instituties alsook met de politiek. Als kandidaat manipuleren zij netwerken van persoonlijke relaties en voeren zij campagne rondom de eigen persoon, althans indien zij op basis van de eigen etnische achterban gekozen willen worden (Rath, 1981a en 1983). Op deze manier kunnen opzienbarende resultaten geboekt worden. Zo is in 1978 een Surinamer dank zij duizenden voorkeurstemmen in de gemeenteraad van Den Haag gekozen. Volgens Anwar (1973) verlopen in Groot-Brittannië campagnes op vergelijkbare wijze. Overigens wordt zo'n personalistische campagne niet altijd in dank afgenomen: incidenteel veroordeelden autochtone partijgenoten deze 'onbruikelijke' manier van stemmenwerven als opportunistisch en

slechts op carrière gericht (Rath, 1981b; Le Lohé, 1979).

Dat neemt niet weg dat deze kandidaten juist op deze manier binnen de achterban een versterking van het etnisch bewustzijn bewerkstelligen. Men is er trots op de man uit de eigen etnische groep die het in de politiek zo ver heeft gebracht. Dit etnisch bewustzijn kan omgezet worden in voorkeurstemmen voor de etnische kandidaat. Het op deze manier bij de verkiezingen betrekken van immigranten is vanuit emancipatoir oogpunt uiterst relevant (Bovenkerk *et al*, 1982; Layton-Henry, z.j.).

Weliswaar kan die eensgezindheid de onderlinge verdeeldheid van etnische minderheden soms overschrijven, meestal echter is die eensgezindheid ver te zoeken. Zo stelt Le Lohé (1983) dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat in Groot-Brittannië een Westindiër op een Aziat zou stemmen als tegenhanger van een blanke kandidaat of *vice versa*. En Layton-Henry (z.j.) wijst zelfs op de verdeeldheid bij de Aziaten, bijvoorbeeld tussen Bangladeshië en Pakistanis. In Nederland zijn de etnische minderheden eveneens zeer heterogeen, ofschoon die heterogeniteit nogal eens lichtvaardig over het hoofd wordt gezien (cf. De Jongh & Shadid, 1981). Een Turkse kandidaat zal zeker niet alle vreemde nationaliteiten aanspreken, maar hij zal evenmin door alle landgenoten gesteund worden. Verschillen in taal, geslacht, leeftijd, etniciteit, religie, herkomstregio, mate van 'vernedersing' en opvatting ten opzichte van de politiek van het herkomstland spelen hierbij een rol (Rath, 1981a).

Is de verwachting van politieke partijen dat etnische kandidaten kiezers trekken gerechtvaardigd? Volgens sommigen (Bovenkerk *et al*, 1982) leidt de kandidatuur van immigranten tot winst van etnische stemmen, vooral - of beter: juist - als die kandidaten op een lijst van de sociaal-democratische partij staan en zij een speciale campagne gericht op de eigen achterban kunnen voeren. Volgens anderen leidt die kandidatuur amper tot stemmenwinst. Le Lohé (1983) meent dat de verwachting van de wervende invloed van die kandidaten vaak te hoog gespannen is.

Eventuele pogingen van de *Tories*, de *Alliance* of anderen om de 'ethnic bloc vote' voor *Labour* te doorbreken door een immigrant te kandideren, lijken derhalve weinig succesvol te zijn. Le Lohé (1983) wijst erop dat de wens van bijvoorbeeld Aziaten om *Labour* te stemmen sterker is dan hun eventuele bereidheid

om een gekleurde kandidaat van de verkeerde partij te steunen, alleen vanwege zijn afkomst. Aan de andere kant hebben Anwar (1973) in Groot-Brittannië en Bovenkerk *et al* (1982) in Nederland aangetoond dat een doorbraak ten gunste van andere partijen niet uitgesloten is. In weerwil van de stelling van Le Lohé is het mogelijk gebleken dat vooraanstaande immigranten hun prestige met een personalistische campagne in stemmen hebben kunnen omzetten, ook al was dat voor de verkeerde partij. Hun klinkende overwinningen zijn echter meer uitzondering dan regel. Niettemin is het een aanwijzing dat etnische kandidaten etnische stemmen opleveren. Dit betekent echter geenszins dat politieke partijen, die immigranten kandideren, te allen tijde hiervan profijt hebben. Er is immers altijd nog de mogelijkheid dat traditionele blanke kiezers door deze etnische kandidaten afgeschrikt worden, hetgeen het aantal stemmen op de partij negatief kan beïnvloeden. Hierover later meer.

Involed van het herkomstland

Tot nu toe zijn er geen overtuigende aanwijzingen dat vanuit ambassades druk op etnische kiezers uitgeoefend wordt om hun stem op een bepaalde wijze uit te brengen. Maar dat betekent helemaal niet dat de immigranten vrij zijn van invloeden uit het herkomstland. Op verscheidene manieren manifesteren die zich.

Ten eerste geldt voor veel immigranten dat hun *politieke socialisatie* heeft plaatsgevonden in hun vaderland. Met hun migratie hebben zij nog niet verlerd hoe daar vroeger politiek bedreven werd. We zagen reeds dat Britse Westindiërs in de *Labour Party* het equivalent hebben gevonden van de partijen, die zij in het Caribisch gebied gewend waren. Tot hun politiek culturele baggage behoort ook de meer instrumentalistische houding: een partij of kandidaat, die zich blijvend wil verheugen in de voorkeur van de Westindiërs, zal zich in woorden en daden voor hen moeten waarmaken. Laten zij dat na, dan lopen zij grote kans deze etnische stemmen te verspelen. In veel landen tenslotte draagt de politiek een personalistisch karakter; patroon-cliënt relaties beheersen er het politieke bedrijf. De manier waarop immigranten tegen de politiek van het gastland aankijken wordt door deze cultureel bepaalde factoren beïnvloed, ook al zijn de omstandigheden waarin verkiezingen plaatsvinden en de belangen van de kiezers en kandidaten anders.

Ten tweede spelen de *politieke verhoudingen van het herkomstland* een rol. Politieke tegenstellingen houden evenmin op te bestaan met het vertrek naar Noordwest-Europa; soms zelfs is dit de enige plaats waarin oppositie mogelijk is (Miller, 1981). Er zijn verscheidene 'buitenlandse' politieke partijen, die in Nederland afdelingen hebben⁵, en voorts onderhouden tal van 'zelforganisaties' nauwe banden met (al dan niet toegestane) partijen uit het herkomstland (zie Van Amersfoort, 1970; Burg & Van der Veer, 1983; Decker, 1982; Miles & Phizacklea, 1977; Miller, 1981). De ervaringen met verkiezingen voor migrantenadviesraden leren ons, dat deze afdelingen en organisaties zich op eigen wijze met de verkiezingen bezighouden (Brummelhuis *et al*, 1975; Schooneveld, 1978; Solimene, 1977).

Ten derde kunnen immigranten zich laten leiden door de *reacties van politieke partijen uit het gastland* op de politieke ontwikkelingen van het herkomstland. Immigrant zijn hier extra alert op, omdat het gaat over zaken waar zij zich heel persoonlijk bij betrokken voelen. Het komt voor dat zij steun geven aan een bepaalde politieke partij juist vanwege haar houding ten opzichte van het herkomstland. Dat kan tot beider voordeel zijn. Dat illustreert de Indonesiër Tan Malaka. Zijn kandidatuur en zijn verkiezingsactiviteiten in 1922 stonden geheel in het teken van de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesiërs; sterker nog, zijn kandidatuur was een logisch vervolg op de adoptie van de partijleus 'Indië los van Holland' (Poeze, 1976).

In andere gevallen kunnen immigranten met conflicterende loyaliteiten te maken krijgen. Zo stemt een aantal Pakistani in 1973 niet meer op *Labour*, omdat de Britse sociaal-democraten in de Indo-Pakistaanse oorlog partij hadden gekozen voor de 'vijand' India (Anwar, 1973). In ons eigen land kunnen zich tegenwoordig vergelijkbare situaties voordoen. Het is niet onwaarschijnlijk dat een aantal Surinamers (zich) vreemdtd van de PvdA, bijvoorbeeld omdat zij anders over het regime Bouterse in Suriname denken dan de partij voorschrijft.

Politieke betekenis

De deelname van immigranten aan de politiek van het ontvangende land heeft nergens tot dramatische, politieke aardverschuivingen geleid. Desondanks moet de 'ethnic bloc vote' wel als een nieuwe politieke realiteit onder ogen gezien worden. Wat is de invloed van die

'ethnic vote'? In *Groot-Brittannië* wordt de mate van invloed bepaald door het districtenstelsel, waarin minderheden een wipfunctie kunnen vervullen. Anwar (1973) geeft een voorbeeld van verkiezingen, waar de *Liberals* een voor hun doen geweldige *swing* in hun voordeel weten te behalen. Zo'n spectaculaire *swing* is echter slechts mogelijk in ten hoogste enkele tientallen zogeheten *ethnic marginals*: kiesdistricten waarin de opkomst van de etnische kiezers bepalend is voor de uitslag. Het meest voor de hand liggend is dat de 'ethnic vote' *Labour* daar over de streep trekt. Studlar (1983) waarschuwt ons evenwel met nadruk dat de uitslag door veel meer factoren dan alleen de 'ethnic vote' bepaald wordt en derhalve moet het politieke gewicht van die 'ethnic vote' beslist niet overdreven worden. Het heeft hooguit de positie van de sociaal-democraten licht versterkt of het heeft de verzwakking van die positie enigszins opgevangen.

In *Zwitserland* (Frowein & Wölker, 1982), *Zweden* (Hammar, z.j.) en *Nederland* (Rath, 1983) wordt de invloed van de etnische kiezers op de politieke verhoudingen evenmin erg groot geschat, al zijn er opmerkelijke lokale uitzonderingen. In de stad Gotenburg in Zweden hebben de buitenlandse kiezers in 1976 de balans nog juist doen omslaan in het voordeel van de sociaal-democraten. En in de stad Den Haag hebben de stemmen van de Surinamers alléén al een sociaal-democratische gemeenteraad zetel opgeleverd.

De uitzonderlijke ervaringen in de Residentie zijn in meerdere opzichten interessant. De strijd om de etnische kiezer is daar volop gaande, doordat – na het overweldigende succes van een PvdA-immigrant – het concurrerende CDA ook een immigrant op haar lijst heeft geplaatst. Belangrijker is dat (wellicht mede hierdoor) de opkomst van de etnische kiezers in Haagse wijken (waar de concentratie van vreemdelingen hoog is) tegen de algemene trend in hoger is dan de opkomst van de autochtone Hagenaars (Bovenkerk *et al*, 1982). Omdat zij bovendien méér dan autochtonen op de PvdA stemmen, kan verondersteld worden dat de etnische kiezers aldaar het klassieke PvdA-electoraat deels vervangen. De bevindingen van Esser *et al* (1982) in Duitsland wijzen op eenzelfde ontwikkeling. Zij spreken in dit verband van een 'ruil' van sociaal stijgende Duitse arbeiders, die tot voor kort het traditionele sociaal-democratische electoraat hebben gevormd met de 'onderlaag' van vreemdelingen in de maatschappij. Esser *et al* wijzen erop dat een groot

deel van de bevolking uit de grote steden in Duitsland uit vreemdelingen bestaat die níét kiesgerechtigd zijn. De sociaal-democraten kunnen bijgevolg geen munt slaan uit dit kiezerspotentieel. De praktijk in andere landen, waar dit wel kan, laat echter zien dat de voor de hand liggende zetelwinst van de sociaal-democraten veelal uitblijft. Weliswaar gaan de meeste etnische stemmen naar de sociaal-democraten, maar de opkomst van de etnische kiezers is doorgaans lager.

Maar dit is niet de enige verklaring. Politieke partijen, vooral de sociaal-democraten, zien zich voor een interessant dilemma geplaatst: het schenken van aandacht aan etnische minderheden en het plaatsen van etnische kandidaten levert weliswaar stemmenwinst op van immigranten, maar aan de andere kant blijkt het bij blanke autochtonen reacties van afkeer op te roepen; ze stemmen dan niet op de sociaal-democraten (Miles & Phizacklea, 1977; Van Donselaar & Van Praag, 1983). Het optreden van politieke ondernemers, die niet zonder electoraal succes inspelen op sentimenten als vreemdelingenhaat, maakt de manoeuvreerruimte voor de andere partijen op dit punt nog smaller. Overigens lijkt in zulke gevallen de 'ethnic vote' de stemmen van deze *white backlash* aardig te compenseren, stelt Le Lohé in 1979. Later suggereert hij dat het plaatsen van etnische kandidaten gegarandeerd netto stemverlies voor hun partijen betekent (Le Lohé, 1983). Layton-Henry (z.j.) daarentegen erkent de *white backlash* tegen etnische kandidaten, maar hij veronderstelt dat deze kandidaten voor de blanke kiezers in de loop der tijden toch acceptabel worden.

Men zou kunnen veronderstellen dat het publieke optreden van anti-vreemdelingenpartijen en -kandidaten consequenties heeft voor de verkiezingsdeelname van immigranten. Over de politieke reacties van immigranten hierop of, algemener, op de maatschappij waarin discriminatie tegen vreemdelingen lijkt toe te nemen, lopen de meningen uiteen (Layton-Henry, z.j.). Immigrant kunnen vervallen in apathie of zij organiseren zich op basis van hun klasseposities in de gevestigde arbeidersbewegingen. Zij kunnen ook reageren door militante etnische organisaties op te richten, die in een staat van voortdurende verdediging tegen de hun 'vijandig' gezinde maatschappij verkeren. De deelnemers onthouden zich bewust van deelname aan maatschappelijke instituties, zoals de verkiezingen (Rex, 1979).

Anwar (1973 en 1974) toont aan dat ook een geheel andere reactie mogelijk is. Hij beschrijft in zijn *cases* hoe Pakistani extra gemotiveerd door de agressieve campagne van anti-immigrantenpartijen *en masse* in de verkiezingen participeren. Voor de partij waarin zij het meeste vertrouwen hebben blijkt dit doorslaggevend te zijn om het district te winnen. Na afloop blijkt dat niet alleen de interne cohesie en de politieke mobilisatie gunstig beïnvloed zijn, buitendien blijkt dat de Pakistani zich na deze ervaring algemeen bewust zijn geworden van hun politieke kracht. Van groot belang – naast hun eigen inzet – was het gehoor dat zij bij een politieke partij kregen. Het is in Nederland niet onwaarschijnlijk dat discriminatie en het gevreesde optreden van de Centrumpartij juist de opkomst van etnische kiezers zal stimuleren, ofschoon ook andere reacties mogelijk blijken te zijn. Meer dan in het verleden het geval was, zullen de gevestigde politieke partijen zich bezighouden met het delicate 'minderheden-vraagstuk'. De opkomst van de Centrumpartij dwingt hen hiertoe, maar ook de komende uitbreiding van het electoraat met een groot aantal etnische kiesgerechtigden.

De politieke partijen staan voor een moeilijke keuze. Willen zij de etnische kiezers niet van zich vreemden en willen zij niet het risico lopen beschuldigd te worden dat zij buigen naar Janmaat en de minderheden discrimineren, dan zullen zij de belangen van de immigranten duidelijk moeten behartigen. Aan de andere kant willen zij de autochtone kiezers niet verliezen door een te grote betrokkenheid met de minderheden aan de dag te leggen (Van Donselaar & Van Praag, 1983). Zeker is dat men zich thans binnen de partijen intensief met dit dilemma bezighoudt. Veel zal echter afhangen van plaatselijke initiatieven; het gaat immers om plaatselijke verkiezingen. In hoeverre de Nederlandse politieke partijen een politieke keuze zullen maken die gunstig uitvalt voor de etnische minderheden en in hoeverre zij daardoor de etnische kiezers zullen aanspreken, zal pas in 1986 blijken. Onontbeerlijk hierbij is echter een actieve rol die immigranten – meer dan tot nu toe het geval is – binnen politieke partijen zullen moeten spelen.

Noten

- Ik dank H. B. Entzinger en R. J. de Jongh voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- Mededelingen van de *Police des Habitants* van La Chaux-

de-Fonds (27 april 1982) en van Neuchâtel (17 mei 1982).

3. Het lijkt voor de hand te liggen de verklaring te zoeken in de veronderstelling dat het islamitische geloof hier direct verantwoordelijk is. Echter, een belangrijk deel van de Turken in Zweden is geen moslim, maar christen (Thomas, 1982: 145-177).

4. In 1979 had 93% van de blanke Britten zich laten registreren. Van de Westindiërs had 81% dat gedaan en van de Aziaten 77%. De immigranten, met name de Westindiërs, zijn hun registratieachterstand snel aan het inlopen (Anwar, 1980).

5. Voorbeelden zijn communistische, socialistische en christen-democratische partijen van Italianen, Spanjaarden, Grieken en Portugezen. Zie *Minderheden meer toekomst* (1983).

Literatuur

- Amersfoort, J. M. M. van (1970) Hindostaanse Surinamers in Amsterdam, in: *Nieuwe West-Indische Gids*, 47/1, pp 109-138.
- Anwar, M. (1973) Pakistani participation in the 1972 Rochdale by-election, in: *New Community*, 2/4, pp 418-423.
- Anwar, M. (1974) Pakistani participation in the 1973 Rochdale local election, in: *New Community*, 3/1-2, pp 67-72.
- Anwar, M. (1980) *Votes and policies: ethnic minorities and the General Elections, 1979*. London: Commission for Racial Equality.
- Anwar, M. and D. Kohler (1975) *Participation of ethnic minorities in the General Elections, October 1974*. London: Community Relations Commission.
- Blom, J. H. C. (1975) *De Muiertij op de Zeven Provinciën. Reacties en gevolgen in Nederland*. Bussum: Fibula – Van Dishoeck. Proefschrift.
- Bovenkerk, F., J. Rath en L. Ruland (1982) De opkomst van een vergeten electoraat. Etnische groepen en de gemeenteraadsverkiezingen van 2 juni 1982, in: *Intermediair*, 18/35, pp 1-7.
- Brassé, P. en W. van Schelven (1980) *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Brummelhuis, J. et al (1975) *Gastarbeiders à la carte. De gaarkeuken van de Nederlandse overheid*. Utrecht: Ars Aequi Libri.
- Burg, C. v.d., en P. v.d. Veer (1983) *Pandits, politiek en poen. Religieuze organisatie en identiteit bij Hindoestaanse Hindoes*. Paper voor de Voorjaarsconferentie Religie en Macht van de NSAV, 27 mei 1983, Universiteit van Amsterdam.
- Decker, F. (1982) *Ausländer im politischen Abseits. Möglichkeiten ihrer politischen Beteiligung*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Donselaar, J. v. en C. v. Praag (1983) *Stemmen op de Centrumpartij. De opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*. Leiden: COMT.
- Esser, H., B. Hill and G. v. Oepen (1982) *Sozialökologische Bedingungen der Eingliederung ausländischer Arbeitnehmer im Ruhrgebiet (am Beispiel der Stadt Duisburg)*. Essen: Universität Essen/Gesamthochschule.
- Frowein, J. A. and U. Wölker (1982) *Study of civic rights of nationals of other member states in local public life*. Draft report, October 1982. Strasbourg: Council of Europe.
- Hammar, T. (1977) *The first immigrant election*. Stockholm: Ministry of Labour/EIFO.
- Hammar, T. (1979) Research on immigrants and their political rights in Sweden, in: *Current Sweden*, no. 209.
- Hammar, T. (1982) *Invandrarkandidater i 1979 års kommunala val*. Rapport nr. 20. Stockholm: EIFO.
- Hammar, T. (z.j.) Manuscript zonder titel. (Deels gepubliceerd in het Nederlands, 'Zweedse ervaringen met gemeentelijk kiesrecht', in: *De Europese Gemeente*, 18 (1983) 3 (maart) pp 47-50).
- Intomart (1982) *Rapport gemeenteraadsverkiezingen*, mei 1982.
- Jongh, R. J. de en W. Shadid (1981) De boemerang van het cultureel relativisme. De zorgvuldigheid in de rapportage over etnische minderheden in Nederland, in: *Intermediair*, 17/10, pp 1-7.
- Kiezersenquête stadsdeelraden* (1982). Amsterdam: Gemeente Amsterdam.
- Legendig opinieonderzoek (1982) *Nieuwe landgenoten*, deel twee. Apeldoorn.
- Layton-Henry, Z. (1983) Immigration and race relations: political aspects – No. 9, in: *New Community*, 11/1-2, pp 109-116.
- Layton-Henry, Z. (z.j.) *The political integration of Black Britons*. A preliminary paper for consideration by members of the ECPR Research Group on the Political Integration of Migrant Workers in Western Europe. ms.
- Lohé, M. J. (1975) Participation in elections by Asians in Bradford, in: I. Crewe (ed.), *British Political Sociology Yearbook, Volume 2: The politics of race*. London: Croom Helm, pp 84-122.
- Le Lohé, M. J. (1979) The effects of the presence of immigrants upon the local political system in Bradford, 1945-77, in: R. Miles and A. Phizacklea (eds.), *Racism and political action in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul, pp 184-203.
- Le Lohé, M. J. (1983) Voter discrimination against Asian and Black candidates in the 1983 Election, in: *New Community*, 11/1-2, pp 101-108.
- Ley, K. and S. Austoni (1976) *Die politische Integration von ausländischen Arbeitnehmern. Eine Pilotstudie zur Einbürgerungsproblematik in der Schweiz*. Zürich: Soziologisches Institut der Universität Zürich.
- Miles, R. and A. Phizacklea (1977) Class, race, ethnicity and political action, in: *Political Studies*, 25/4, pp 491-508.
- Miller, M. J. (1981) *Foreign workers in Europe. An emerging political force*. New York: Praeger.
- Minderheden meer toekomst*. (1983) Een onderzoek verricht voor de Commissie Kiesrecht/Niet-Nederlandse Ingezetenen. Amsterdam/'s-Gravenhage: Veldkamp Markt-onderzoek/VNG.
- Minderhedennota* (1983) Tweede Kamer, zitting 1982-1983, 16102, nrs. 20-21.
- Ontwerp-Minderhedennota* (1981) 's-Gravenhage: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Pearson, D. G. (1981) *Race, class and political activism. A study of West Indians in Britain*. Westmead: Gower.
- Poeze, H. A. (1976) *Tan Malaka. Strijder voor Indonesië's vrijheid. Levensloop van 1897 tot 1945*. 's-Gravenhage: Nederlandse Boek- en Steendrukkerij v/h H. L. Smits. Proefschrift.
- Rath, J. (1981a) Turkse en Marokkaanse eilanden in het Hollandse politieke vaarwater. Migrantenkiesrecht in de praktijk, in: *Sociologische Gids*, 28/3, pp 202-227.
- Rath, J. (1981b) Wijkverkiezingen in Amsterdam en Rotterdam, in: *Buitenlanders Bulletin*, 6/10, pp. 9-15.
- Rath, J. (1983) Political participation of ethnic minorities in the Netherlands in: *International Migration Review*, 17/3, pp 445-469.
- Reubsæet, T. J. M., J. A. Kropman en L. M. v. Mulier (1982) *Surinaamse migranten in Nederland. Deel 2. De positie van Surinamers in de Nederlandse samenleving*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Rex, J. (1979) Black militancy and class conflict, in: R. Miles and A. Phizacklea (eds.), *Racism and political action in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul, pp 72-92.
- Schooneveld, S. v. (1978) 'Misschien denken ze bij de gemeente dat we schapen zijn?'. Gouda: SBBW 'Rijn en Lek'.
- Solimene, A. (1977) Luikse 'inwijkelingen' geslachtoffer door partijstrijd, in: *Motief*, 3/10-11, pp 12-13.
- Studlar, D. T. (1983) The ethnic vote 1983: problems of analysis and interpretation, in: *New Community*, 11/1-2, pp 92-100.
- Thomas, E. J. (ed.) (1982) *Immigrant workers in Europe: their legal status. A comparative study*. Paris: Unesco Press.
- Tomasi, S. M. (1981) Sociopolitical participation of migrants in the receiving countries, in: M. M. Kritz, C. B. Keeley and S. M. Tomasi (eds.), *Global trends in migration: theory and research on international population movements*. New York: Center for Migration Studies, pp 320-337.
- Urbanus, R. (1983) *Reacties op de Ontwerp-Minderhedennota. Een analyse van de commentaren op de Ontwerp-Minderhedennota*. Leiden: COMT.